

UOT 94(479.24)

LEYLA BABAZADƏ

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
"Orta əsrlər tarixi" şöbəsinin elmi işçisi, Azərbaycan
leylaceferli777@gmail.com*

III ƏSRDƏ QAFQAZ ALBANİYASININ SASANILƏR DÖVLƏTİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİNİN SIYASİ MƏNZƏRƏSİ: MÜTTƏFİQLİK, YOXSƏ ASILILIQ?

Açar sözlər: Qafqaz, Qafqaz Albaniyası, Sasani dövləti, xarici əlaqələr, Sasani kitabələri

Giriş

Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəni irsinin öyrənilməsi yalnız Azərbaycan üçün deyil, həm də regionumuz üçün dərin əhəmiyyətə sahibdir. Hələ XIX əsrdən etibarən araşdırılmağa başlayan Albaniya, 2020-ci ildə Vətən müharibəsində zəfər qazanaraq, 30 il işğal altında olan torpaqlarımızı azad etdikdən sonra daha da aktualıq qazanmışdır. Bu günə qədər haqqında çoxsaylı və geniş həcmli araşdırmalar edilməsinə baxmayaraq, hələ də cavablandırılmamış suallar və tədqiqatı vacib olan məsələlər qalmaqdadır. Odur ki, təqdim olunan məqalə III əsrdə Qafqaz Albaniyasının onu əhatə edən imperiyaların müdaxiləsi kontekstində xarici siyasətinin müstəqilliyi məsələsi üzərində durur. Bu məqsədlə əsas iki sual üzərindən təhlil aparılacaqdır. Birincisi, Qafqaz Albaniyası uğrunda qonşu imperiyaların siyasi maraqlarının toqquşmasına gətirib çıxaran səbəblər sırasında Albaniyanın coğrafi mövqeyi nə qədər önəmli idi? İkincisi, bütün bu hadisələrin kontekstində Albaniya öz xarici əlaqələrini formalaşdırarkən nə dərəcədə müstəqil qərar vermə haqqında sahib idi?

Qafqaz Albaniyasının məzh III əsrdə Sasaniyədən nə dərəcədə siyasi asılılıqda olmasını aydınlaşdırmaq üçün ilk olaraq dövrün ümumi hərbi-siyasi təhlilə ehtiyacı vardır. İran yaylasında Parfiya dövlətinin dağılması nəticəsində regionda yeni hərbi və siyasi güc olan Sasani dövlətinin meydana gəlməsi Qafqaz Albaniyasının deyil, ümumilikdə Cənubi Qafqazın tarixi inkişaf xəttində kifayət qədər əhəmiyyətə sahib olsa da, qeyd edilən tarixi prosesləri dərinlən araşdırmaq üçün həm yerli, həm də xarici mənbələr təəssüf ki, məhduddur. Haqqında bəhs olunan bu mürəkkəb dövrlə bağlı elmi paradıq-

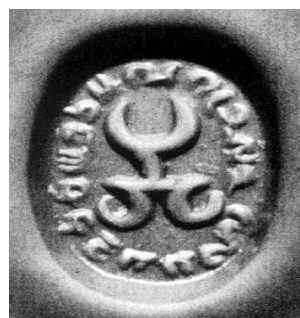
maların çoxu Qafqaz Albaniyasının öz sərhədlərinin yaxınlığında yaranan Sasani dövlətindən asılı olması və beləliklə, Albaniya dövlətinin qonşu dövlətlərlə əlaqələrinin məhz bu kontekstdə öyrənilməsi istiqamətindədir. III əsrin siyasi təhlilini verən mənbələri təhlil edərək bu hipotezin nə qədər aktual olduğunu araşdıracağıq.

Yunan, roma mənbələrində *Albaniya* yaxud *Albanis*, pəhləvi mənbələrində *Ardan*, erməni mənbələrində *Aluank*, gürcü mənbələrində *Rani*, Suriya mənbələrində *Aran* və ərəb mənbələrində *Arran* adlandırılan [1, s.25; 2, s.33; 12, s.7] Qafqaz Albaniyasının siyasi sərhədləri Araz çayından Xnarakertə (Hunan qalasına) qədər uzanırdı [14, s.226; 15, s.4; 16, s.139]. Albaniyanın siyasi coğrafiyasında əsas element onun Xəzəryanı ərazidə yerləşməsi olmuşdur ki, bu da, hər zaman onun şərqlə qərb arasındakı tranzit rolunu aktual saxlamışdır. Antik müəlliflərin Xəzər dənizi ilə bağlı verdiyi məlumatlar bu ərazinin ticarət əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır. Belə ki, Herodot Xəzərin uzunluğunun 15, eninin isə 8 günə keçilə biləcəyi haqqında məlumat verir ki, bu da ərəb coğrafiyaşünası Əl-İstəxrinin qeydləri ilə üst-üstə düşür [8, s.82]. Bu fakt, antik dövrdə Xəzər dənizinin tranzit olaraq istifadə edilməsi iddiasını dəstəkləyir. Digər antik müəllif Strabon bir çox müəlliflərə, o cümlədən İsgəndərin yürüşlərinin iştirakçısı olan Aristobulusun ifadələrinə istinad edərək qeyd edir ki, hind malları Hirkan dənizi vasitəsilə Albaniyaya və oradan da Kür çayı ilə daşınaraq *Pontusa* (Qara Dəniz) çatdırılır [8, s.87]. Xəzər dənizinin əhəmiyyəti haqqında qiymətli məlumat verən digər müəllif isə Böyük Plinidir. O, "Təbii tarix" əsərində yazır ki, Hindistandan 7 günə Baktriyaya, *Baktra* çayına,

oradan bu çay vasitəsilə Xəzər dənizinə və Kür çayına çatmaq mümkündür, bundan başqa Hindistandan gələn mallar quru yolu ilə 5 gün ərzində *Pontusa* çata bilər [8, s.87]. Kür çayı da ticarət əlaqələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, belə ki, hələ e.ə IV-III əsrlərdən etibarən Çindən gələn mallar Oks (Amu derya) çayı vasitəsilə Kaspiyə, oradan da Kür çayı ilə Albaniya, İberiya, Kolxidadan keçərək Rion çayı vasitəsilə Qara dəniz sahilində yerləşən Fazis (Poti) şəhərinə çatdırılırdı. Kür çayından keçən bu önəmli su yolu haqqında ilk məlumatı Patrokl verir [4, s.88]. Qeyd edilən məlumatlar öz təsdiqini arxeoloji qazıntılar nəticəsində də tapmışdır. Antik dövrdən başlayaraq Kür çayının axarı boyunca yaşayış məskənlərinin mövcudluğu bu çayın gəmiçilik üçün yararlı olmasının nəticəsi idi [4, s.90]. Bütün bu məlumatlara sahib olması ehtimalı yüksək olan romalıların Albaniya torpaqlarına dəfələrlə hücum etməsi təəccüblü deyil. Sasanilər üçün Albaniyanın əhəmiyyəti daha dərin səbəblərə bağlı idi. Sasanilərin Şimal qonşusu olan albanlar Sasaniləri köçərilərin hücumundan qorumaq üçün bufer zona rolunu oynayırdı, belə ki, köçərilər Albaniyanın Çola vilayətindən, daha dəqiq desək, Böyük Qafqaz dağları ilə Xəzər dənizi arasında yerləşən Alban qapılarından keçərək, yalnız Albaniya üçün deyil, həm də İran və Roma üçün də təhlükə yaradırdı [14, s.169]. Bundan ziyadə, Romanın hücumlarına qarşı Albaniya və digər Qafqaz ölkələri ilə müttəfiqlik Sasanilər dövlətinin gücünə güc qatırdı. Ərəb müəllifi Yaqut əl-Həməvi də *Arranın* (Albaniyanın) Sasani şahlarının diqqətində olduğunu və şimal tayfalarının basqınlarından qorxu çəkərək oradakı bütün işləri diqqətlə izlədiyini yazaraq köçərilərin Sasanilər dövləti üçün yarada biləcəyi təhlükənin ciddiyyətini vurğulayır [3, s.33]. Qonşu dövlətləri Albaniya uğrunda toqquşmağa gətirib çıxaran səbəbləri analiz edə bildiyimiz halda, eyni dövrlərdə Alban xalqının, Alban dövlətinin mövqeyini əks etdirən mənbələrin məhdudluğu, Albaniya dövlətinin və ərazidə yaşayan xalqın yaşamasını təhlil etməyi çətinləşdirir. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixinin öyrənilməsi üçün ən əhəmiyyətli mənbə hesab olunan Moisey Kalankatunun “Alban tarixi” əsərində belə 3-cü yüzillikdə baş verən əhəmiyyətli hadisələrə dair heç bir fakta rast gəlmirik: “Aran-

dan Cəsur Vaçaqanın dövrünədək nə qədər zaman keçdiyi məlum deyil...” [14, s.226] Bəhs edilən dövr, II əsrin I yarısından fasilələrlə təxminən 510-cu ilə kimi Albaniyada hakimiyyətdə olan Arşakilər sülaləsinin dövrünə düşür. [17, s.240]

Sasanilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə İranda siyasi idarəetmədə baş verən dəyişiklik, Cənubi Qafqazın həm Sasanilərlə, həm də Roma ilə siyasi münasibətlərinin formalaşmasında açar rolunu oynamışdır. Bütün bu proseslərin fonunda, bəhs etdiyimiz dövrdə Sasanilərin Cənubi Qafqazda apardığı aktiv xarici siyasəti onun bir sıra qonşu dövlətlərlə toqquşmasına gətirib çıxartmışdır. Münasibətlərin sonrakı mərhələsində Albaniyada IV əsrdə xristianlığın qəbulu, siyasi və hərbi toqquşmalar üçün Sasanilərin əlində fürsətə çevrildi. Belə ki, IV əsrdə Cənubi Qafqaz, Bizans və Sasani dövlətinin təsir dairəsinə bölünmüşdür [6, s.32]. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Albaniyanın Sasanilər ilə mədəni-siyasi əlaqələrinin təzahürü özünü eyni zamanda pəhləvi yazısının Albaniya hüduqlarında istifadəsində göstərir. Bu mənada, Albaniya hökmdarı Asuagen, Şahzadə Asay və Albaniya Katalikosuna məxsus möhürləri xüsusilə vurğulamaq gərəkdir (Bax: şəkil №1 və №2) [11, s.59].

Şəkil 1. Alban Hökmdarı Asuagenin möhürü [9, s.62].

Şəkil 2. Albaniyanın Böyük Katalikosunun möhürü [9, s.65].

Hər iki dövlət arasında III əsrdə mövcud olan əlaqələri təhlil etmək üçün qədim Alban şəhərlərinin ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən artefaktlar arasında pullar və sikkələr mühüm yer tutur. 1953-cü ildə Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 3 nömrəli yaşayış yerinin ilk təbəqəsində, 3.1 metr dərinlikdə I Şapurun adına kəsilmiş sikkə [4, s.19], 2 nömrəli yaşayış məskənində III əsrin sonu IV əsrin əvvəllərinə aid olduğu düşünülməyən Roma pulu tapılmışdır. 1964-cü ildə Qafqaz Albaniyasının paytaxt şəhəri olan, uzun müddət siyasi və mədəni mərkəz kimi aktuallığını saxlayan Qəbələ şəhərindəki arxeoloji qazıntı sahəsindən Sasani şahı II Bəhramın (276-293) adına kəsilmiş draxmaların olduğu dəfinə aşkar edilmişdir. 200 sikkədən ibarət olan bu dəfinədə Parfiya və Roma hökmdarlarının da pullarına da rast gəlinir. Bu tapıntılar, Albanianın həm region dövlətləri, həm də qərblə ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu və Qəbələnin bu əlaqələrdə yer aldığı sübut edir [3, s.132].

III əsr regionda siyasi maneərlərin, münəqişələrin, radikal dəyişikliklərin bol olduğu yüzillik kimi xarakterizə olunur. III əsrdə Albaniya dövlətinin nə dərəcədə müstəqil siyasət yürütdüyünü analiz etmək üçün ən önəmli faktlardan biri Sasani-Roma müharibəsi gedişində Roma imperatoru Valeryanın Sasaniyə əsir düşməsindən sonra Şapurun Qafqaz xalqlarına yazdığı məktub və albanların bu məktuba münasibətidir. Mənbədə bu cümlələr yer alır: *“Bactriani et Hiberi et Albani et Tauroscythae Saporis litteras non receperunt sed ad Romanes duces scripserunt auxilia pollicentes ad Valerianum de captivitate liberandum”*. [19, s.6]. “Baktriyalılar, İberiyalılar, Albanlar və Skiflər Şapurun məktubunu qəbul etməkdən imtina etdilər və Romaya yazıb Valeryanı əsirlikdən azad etməyə kömək edəcəklərini söz verdilər” [19, s.7].

Məktub təsdiq edir ki, 260-cı ildə Albanianın Sasaniyədən siyasi asılılığı yox idi və xarici əlaqələrini tənzimləmək üçün qərar vermək hüququnu özündə saxlayırdı.

Qeyd olunan hadisədən sonra cərəyan edən proseslərin ümumi xəritəsini canlandırmaq üçün ən önəmli mənbələr arasında I Şapurun Persopolis yaxınlığında Nəqşi-Rüstəmdəki Kaba-i Zərdüştdə res-gestae-si (SKZ), Paukilili

Kral Nersenin yazısı (NPI) və möbid Kartirin Nəqşi-Rəcəbdəki yazısı yer almaqdadır [21, s.184]. Bu yazılar Sasaniyənin işğalçı siyasəti və eyni zamanda region xalqlarının tarixi haqqında bilgilər əldə etməyimiz baxımından önəmli olsa da, mətnin Şapur tərəfindən sifarişlə yazıldığını nəzərə alaraq kitabənin subyektiv məzmun daşdığını diqqətdə saxlamalıyıq.

Beləliklə, Qafqazın siyasi mənzərəsini ilk olaraq I Şapurun 260-cı il Eddessa döyüşündən sonra Kaba-i Zərdüştdə 3 dildə (parfiya, orta fars və yunan) oydurduğu kitabədən canlandırmaq bilirik [20, s.60]. Kitabədə məlumat verilir ki, I Şapur Albaniya dövlətini Sasani dövlətinin tərkibinə qatmağa nail olmuşdur [13, s.23]. Nəqşi Rüstəmdəki bu kitabədə I Şapur öz səltənətini belə bəyan edir: (Pəhləvi variantı) *“Ērānšāhar xwadāy ahēm ud dārām šāhar: Pārs, Parθaw, Xūzestān, Mēšān, Āsūrestān, Nōdšīragān, Arabāyestān, Ādurbādagān, Armin, Wiržān, Sīgān, Ardān, Balāsagān yad fraxš ō Kaf kōf ud Alānān bar, ud hamag Parišxwār kōf, Māδ, Wurgān, Mary, Harēw, ud hamag Abaršahr, Kermān, Sagestān, Tūyrān, Makurān, Pāradān, Hindestān, Kūšānšāhar yad fraxš ō Paškabūr ud yad ō Kāš, Sūyd ud Čācestān marz, ud az hō ārag zrēh Mazūnšāhar”* [20, s.61]. “Mən Eranşahr hökmdarıyam və bu bölgələrə sahibəm: Fars, Parfiya, Xuzistan, Meşan, Assuriya, Adiabene, Ərəbistan, Adurbadagan, Ermənistan, Gürcüstan, Sıqan, Ardan (Albaniya), Balasaqan, Qafqaz dağları və Alan qapılarına qədər, Peşavar, Midiya, Gurgan, Mərv, Heratın bütün dağ silsilələri və bütün Abarşahr, Kirman, Sistan, Turan, Makran, Paradene, Hindistan, Kuşanşəhr, Pişəvərə qədər və Kəsgər, Soqdana və Daşkənd dağlarına qədər və dənizin digər tərəfinədəki Oman” [20, s.61]. Kitabədən də aydın olur ki, Albaniya *Ērānšāhar* sərhədləri içərisində göstərilmişdir.

260-cı ildə Albanların I Şapurun məktubunu qəbul etməyib Romaya kömək təklif etməsi çox güman ki, Sasaniyənin Romanı məğlub etdikdən sonra Albaniyaya hücum edib onu işğal etməsinə rəvac vermişdir ki, bu siyasi asılılıq da öz əksini yuxarıda qeyd edilən kitabədə tapmışdır. Nəzərdə saxlamalıyıq ki, Romanın artıq Albaniyanı və digər Qafqaz ölkələrini qorumaq gücü yox idi [12, s.10]. Lakin Sasaniyənin Alba-

niyaya nə zaman hücum etdiyi haqqında mənbələrdə heç bir məlumat rast gəlinmir.

Kitabənin pəhləvi dilində olan variantından da məlum olur ki, Albaniya ölkəsi pəhləvi mənbələrində *Ardan* adlanırdı. Qeyd olunan yazıda, Albaniya ilə bərabər 27 ərazinin də adı çəkilir. Xəzər sahillərində yerləşən Balasaqan (Balāsagān) vilayətinin adı da ilk dəfə məhz bu üçdillik kitabədə verilir [6, s.26]. Bu fakt özlüyündə bəhs edilən dövrdə Balasaqanın Albaniyadan asılı olmadan idarə edilən müstəqil vilayət olduğuna işarədir [12, s.10].

Bu məqalədə bəhsi keçən I Şapurun kitabəsinin atası Ərdəşirin kitabəsindən fərqləndirən ən önəmli cəhət budur ki, Şapur eyni zamanda “İranın” (*Ērānšahr*) və “İran olmayan” (*Aneran*) ərazilərin şahı kimi qeyd edilirdi [7, s.42]. Bundan əlavə, Ərdəşirin kitabəsində Albaniya krallığının adına rast gəlməməyimiz də onu göstərir ki, onun dövründə Albaniya hələ də siyasi müstəqilliyini saxlamışdır.

Təəssüf ki, 260-272-ci illərdə Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələr haqqında heç bir məlumatımız yoxdur [9, s.92]. Lakin, qonşu Sasanilər dövlətində sürətli hakimiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi nəticəsində 272-293-cü illəri əhatə edən kiçik bir dövrdə 4 şahın bir-birini tez tez əvəz etdiyi məlumdur. Hakimiyyət dəyişikliyi bu ardıcılıqla davam etmişdir: I Hörmüz (272-273-cü illər), I Bəhram (273-276-cı illər), II Bəhram (276-293-cü illər), III Bəhram (293). Böyük ehtimal ki, III Bəhram hakimiyyət uğrunda daxili mübarizə nəticəsində belə tez taxtını itirmişdir. Bundan əlavə, qeyd olunan dövrdə İran coğrafiyasında aktual olan digər hadisə isə Sasanilər ilə Roma arasındakı hərbi qarşıdurmanın birincinin məğlubiyyəti ilə bitməsi idi. Sasanilər dövlətində bütün bu uğursuzluqların səbəbi kimi şərqdə şahzadə Hörmüzün müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə və üsyan göstərilir [5, s.263]. Bəhs etdiyimiz zaman kəsiyində baş verən hərbi və siyasi hadisələrin Qafqaz Albaniyasına necə təsir etməsi ilə bağlı heç bir yazılı mənbədə məlumat olmasa da, Albaniyanın Sasanilərdən hərbi-siyasi asılılığını iddia edən hipotezlərə qarşı həmin dövrdə İran coğrafiyasında hakim olan Sasanilərin daxilində hakimiyyət uğrunda çekişmələr, Roma ilə apardığı müharibədə məğlub olması və imperiyanın əyalətlərində üsyanların baş verməsi

fonunda Sasanilərin hərbi-siyasi gücünün zəifləməsi və onun Arazın sol sahilində yerləşən Albaniya dövləti üzərində siyasi iradəsinin zəiflədiyi iddiasını gücləndirir.

III əsrin 70-80 ci illərində Roma imperatorlarının Sasanilər üzərinə cavab hücumları təşkil olunur ki, bu savaqların nəticəsindən Qafqaz ölkələrinin də təsirləndiyini düşünmək olar. “... *Bactriani, Seres, Hiberi, Albani... veluti praesentem paene venerati sunt deum*”. “baktriyalılar, sereslər, iberiyalılar, albaniyalılar... onlara sanki Tanrı kimi hörmət edirdilər”. [19, s.277] Albanların 260-cı ildə Romaya yazdığı dəstək məktubunun ardınca, onların Roma İmperatoru Avreliana göstərdikləri hörmət Sasani vassallığında olan bir ölkə üçün xarakterik sayıla bilməz. Lakin, Sasani-Roma müharibəsinin yekununda 298-ci ildə imzalanmış Nisibis sülhünün şərtlərinə nəzər saldıqda Albaniyanın qonşu dövlətlərdən fərqli olaraq bu sülh müqaviləsində adının çəkilməməsini görürük ki, bu da öz növbəsində Albaniyanın bu sülhün siyasi yekunlarından təsirlənmədiyini göstərir [12, s.10].

I Şapurdan təxminən 20-30 il sonra dörd kitabənin müəllifi olan rahib Kartir Sasani hökmdarının göstərişi ilə “İran” (*Ērānšahr*) və “İran olmayan” (*Aneran*) ölkələrin ərazisində od məbədləri qurduğu, zərdüştlüyün ayinlərini təbliğ etdiyi və həmin ərazilərdə yaşayan zərdüşt kahinlərini qoruması haqqında ətraflı məlumat verir [17, s.29]. “*ādur ud mowmard cē pad šahr ī Anērān... šahr ud Wiruzān ud *Alān ud Balāsagān tā frāz ō Alānān dar*” [20, s.61]. (Odun və rahiblərin olduğu *Aneran* əraziləri...İberiya, Albaniya, Balasaqan əraziləri...) Maraqlıdır ki, sözü gedən kitabə də I Şapurun kitabəsində olduğu kimi Balasaqan ərazisini Albaniyadan ayırır. Bu da şərqdə Xəzər dənizi və cənubda Atropatena ilə həmsərhəd olan Balasaqanın III əsrdə siyasi qurum olması faktını gücləndirir. Kitabədə Albaniyadan “*Ērānšahr*” sərhədlərindən kənardə bəhs edilir ki, bu da öz növbəsində III əsrin sonunda İranda II Bəhramın dövründə (276-293-cü illər) hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə nəticəsində Sasanilərin siyasi gücünün zəifləməsi ilə izah olunur [10, s.23]. Belə ki, II Bəhram oğlunun taxta varisliyini önə çəkərkən, digər tərəfdən I Şapurun həyatda olan yeganə oğlu Narseh taxt üçün digər güclü namizəd idi.

III əsrin sonu üçün xarakterik olan siyasi mənzərəni canlandırmaq üçün digər önəmli mənbə hökmdar Nersenin (293-305-ci illər) kitabəsidir. Bu kitabədə Qafqazdan Nersəyə hakimiyyətə gəlmək üçün kömək edən hökmdarlar arasında Balasaqan hökmdarının da adı çəkilir [20, s.63]. Təxminən yarım əsr əvvəl Balasaqan şahının I Ərdəşirlə olan ittifaqının [20, s.63] analoji davamı olaraq İran yaylasının siyasi mənzərəsini təsvir edən hər 3 kitabədə Balasaqanın müstəqil qurum kimi göstərilməsi onun Cənubi Qafqazda siyasi kimliyə sahib olması iddiasını möhkəmləndirir. Lakin, bu iddia, Balasaqanda alban etnik kimliyinin mövcud olması faktını dəyişdirmir [14, s.99].

Sasani propaqandasının tərkib hissəsi hesab oluna bilən bu kitabələr III əsr üçün xarakterikdir və digər dövrlərdə heç bir analoqu yoxdur. IV əsrdə üçün isə Albaniya və Sasanilər arasında daha çox müttəfiqlik münasibətləri xarakterikdir ki, bu da öz əksini IV əsr müəllifi Ammian Marsellinin qeydlərində tapır [18, s.22].

Nəticə

III əsrdə Sasanilərin siyasi hakimiyyəti ələ keçirməsindən sonra həm İran yaylasının, həm də Cənubi Qafqazın dini, siyasi xəritəsində və hərbi həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. İran coğrafiyası üçün daha əvvəl xarakterik olmayan *Ērānšahr* coğrafi adı siyasi elitada hakim oldu ki, bu ad özü özlüyündə Sasanilərin işğalçı siyasətinin təzahürü idi. İran yaylasında kök atan Sasanilərin yürütdüyü bu işğalçı siyasət əlbəttə ki, onunla coğrafi sərhədlərə sahib olan qonşu dövlətlərdən, xüsusilə də Arazdan şimalda yerləşən Albaniyadan yan keçməmişdir ki, bu işğalçı propaqanda I Şapurun, Nersenin və Möbid Kartirin kitabələrində öz əksini tapır. Lakin, hər üç kitabənin daxili auditoriya üçün hesablanmış ola biləcəyi və sifarişlə yazıldığı iddialarını unutmadan faktiki arqumentləri analiz etməkdə fayda vardır. Belə ki, I Şapurun məktubunu qəbul etməkdən imtina edən və Romaya dəstək ifadə edən Albaniyanın, cəmi 1 il sonra Şapurun kitabəsində onun işğal etdiyi dövlətlər sırasında adının çəkilməsi şübhəli və düşündürücüdür. Etnik və siyasi sərhədlərin stabil olmadığı bir dövrdə daimi vassallıq və ya daimi müstəqillik məsələsinin irəli sürülməsi yanaşması mübahisə doğurur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev R.Ə. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan əhalisi. Bakı, Turxan NPB, 2017, 334 s.
2. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, 1993, 157 s.
3. Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər). Bakı, Şərq-Qərb, 2010, 616 s.
4. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə (Arxeoloji qazıntı materialları əsasında) – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961, 179 s.
5. Дьяконов М. М. Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961, 444 с.
6. Касумова С. Азербайджан в III - VII вв. (Этнокультурная и социально - экономическая история). - Баку: Элм, 1993, 140 с.
7. Кафар-заде. Л. «Вопросы раннесредневековой истории Азербайджана в англоязычной историографии» Баку: Турхан, 2017, 248 с.
8. Расулова М.М. Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. - III век н.э. - Баку: «Мутарджим», 2008, 228 с.
9. Тревер К.В. “Очерки по истории и культуре Кавказской Албании: IV в. до н.э.- VII в. н.э.” 1959, 391 с.
10. Farrokh.K., Sánchez-Gracia, J., Maksymiuk, K. (2019). “Caucasian Albanian warriors in the armies of pre-Islamic Iran”. HISTORIA I ŚWIAT, 8, pp.21-46.
11. Gadjev M.S. The Role and Place of Middle Persian Language and Writing in Caucasian Albania. Vostok (Oriens). 2021. No. 5. Pp. 59–70.
12. GIPPERT J, SCHULZE W, ALEKSIDZE Z, “Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai” Turnhout, Brepols, 2009. 2 vol. 530 p.
13. Kaveh FARROKH, Javier SÁNCHEZ-GRACIA, Katarzyna MAKSYMIUK, Caucasian Albanian Warriors in the Armies of pre-Islamic Iran, Historia i Świat 8 (2019), 21-36
14. Mammadova F. “Caucasian Albania and Albanians”. Second edition. Bakı, 2021. 512 p.,

15. Movses Dasxuranc'i, The History of the Caucasian Albanians, tr. C.J.F. DOWSETT, London 1961. 253p.

16. Moses Khorenats'i. History of the Armenians. Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson. Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, London, England 1978.

17. Rapp, Stephen H. The Sasanian World through Georgian Eyes: Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature. London and New York. 2016. 513p.

18. The roman history of Ammianus Marcellinus, during the reigns of the emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Va-

lens. translated by C.D. Yonge, with a general index. London: 1894.

19. The scriptores historiae Augustae. volume III. With an English translation by David Magie. Harvard university press. Cambridge, Massachusetts, London, England. First published 1932 reprinted 1954, 1961, 1968, 1982, 1998.

20. Touraj Daryaei "Armenia and Iran: The Birth of Two Nations in Late Antiquity". ELECTRUM* Vol. 28 (2021): 59–67

21. Wiesehöfer J. Ancient persia from 550 BC to 650 AD. Translated by Azizeh Azodi. I.B.Tauris Publisher. London, New York. 2001. 344p.

Summary

Leyla Babazada

The political landscape of relations between Caucasian Albania and the Sasanian state in the III century: Alliance or dependence?

The political borders of Caucasian Albania (a kingdom in Southern Caucasus), called Albania or Albanis in Greek and Roman sources, Aluank in Armenian sources, Rani in Georgian sources and Arran in Syrian and Arabic sources, stretched from the Aras River to Hunan Fortress. During the existence of Caucasian Albania, it has always been in the circle of interest of bordering countries. The first reason was Albania's geographical location. The facts provided by ancient authors about the Caspian Sea emphasizes the commercial importance of this area. While we can analyze the reasons that led neighbouring countries to clash with Albania, at the same time the lack of primary sources reflecting the position of the Albanian people and the Albanian state, it is difficult to investigate the approach of the Albanian state and the people living in the area. The importance of Albania to the Sassanids was due to deeper reasons. Thus, the Albanians, the northern neighbour of the Sassanids, acted as a buffer zone to protect Iran from nomadic attacks. After the Sassanids seized political power in the third century, significant changes took place in the religious, political map, and military life of both the Iranian plateau and the South Caucasus. This aggressive policy of the Sassanids, rooted in the Iranian plateau, certainly did not go unnoticed by neighbouring countries, especially Albania, which is reflected in the inscriptions of Shapur I, Nerseh and Rahib Kartir. However, to determine the extent of dependency of Caucasian Albania on Sassanids in the third century, it first needs a general military-political analysis of the period. In this regard, it is useful to analyze the factual arguments, keeping in mind that all three inscriptions may have been designed for an internal audience and written by order. Thus, the fact that Albania, which refused to accept Shapur I's letter and expressed support for Rome, mentioned in Shapur's inscription only a year later among the states that were occupied by Shapur I, is doubtful. At a time when ethnic and political borders are unstable, the approach to the issue of permanent vassalship or permanent independence is controversial. This article studies the Sassanid inscriptions and primary sources and describes the political landscape of Albanian Sassanid relations in the III century.

Keywords: *Caucasus, Caucasian Albania, Sasanian state, foreign relations, Sasanian inscriptions*

Резюме

Лейла Бабазаде

Политический ландшафт отношений Кавказской Албании и Сасанидского государства в III веке: Союз или зависимость?

Политические границы Кавказской Албании (царство на Южном Кавказе), именуемой в греческих и римских источниках, Албания или Албанис, в армянских источниках Алуанк, в грузинских источниках Рани и в сирийских и арабских источниках Арран, простирались от реки Аракс до крепости Хунань. За время существования Кавказская Албания всегда была в кругу интересов сопредельных стран. Первой причиной было географическое положение Албании. Приведенные античными авторами факты о Каспийском море подчеркивают торговое значение этого района. Хотя мы можем анализировать причины, которые привели соседние страны к столкновению с Албанией, в то же время отсутствие первоисточников, отражающих позицию албанского народа и албанского государства, затрудняет исследование подхода албанского государства и народа проживающих в районе. Важность Албании для Сасанидов была обусловлена более глубокими причинами. Так как, албанцы, северные соседи Сасанидов, выступали в качестве буферной зоны для защиты Ирана от нападений кочевников. После захвата политической власти Сасанидами в III в. произошли значительные изменения в религии, политической карте и военной жизни как Иранского плато, так и Южного Кавказа. Эта агрессивная политика Сасанидов, укоренившийся на Иранском плато, уж точно не осталась незамеченной соседними странами, особенно Албанией, что нашло отражение в надписях Шапура I, Нерсеха и Рахиб Картира. Однако для определения степени зависимости Кавказской Албании от Сасанидов в III в. сначала необходим общий военно-политический анализ периода. В связи с этим полезно проанализировать фактические аргументы, имея в виду, что все три надписи могли быть рассчитаны на внутреннюю аудиторию и написаны по заказу. Таким образом, вызывает сомнение тот факт, что Албания, отказавшись принять письмо Шапура I и выразившая поддержку Риму, упоминается в надписи Шапура только через год в числе государств, оккупированных Шапуром I. В то время, когда этнические и политические границы нестабильны, подход к вопросу о постоянном вассалстве или постоянной независимости является спорным. В данной статье рассматриваются сасанидские надписи и первоисточники, а также описывается политический ландшафт албанских сасанидских отношений в III веке.

Ключевые слова: Кавказ, Кавказская Албания, Сасанидское государство, международные отношения, сасанидские надписи.